

П. В. Єремєєв**КОНСТРУЮВАННЯ МЕЖ СТАРООБРЯДНИЦТВА
В РОСІЙСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ
XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.**

Стаття присвячена процесу конструювання меж старообрядництва в російській науковій літературі та публіцистиці XVIII – початку XX ст. Показано, що відсутність внутрішньої єдності старообрядництва, а також брак об'єктивних критеріїв визначення приналежності певної групи віруючих до «старої віри», створювали можливості для дуже різного опису меж такого явища, як старообрядництво. Суспільно-політична та конфесійна ангажованість російських авторів XVIII – початку XX ст. грала вирішальну роль при розв'язанні ними даного питання. Включаючи до обсягу поняття «старообрядництво» одні релігійні групи та виключаючи з нього інші, дослідники різних суспільно-політичних та конфесійних поглядів свідомо чи несвідомо намагалися представити старообрядництво у тому світлі, яке було вигідне для захисту їхніх переконань.

Ключові слова: старообрядництво, сектантство, єдиновірництво, наукова література, публіцистика, поняття, межі.

Однією з найскладніших проблем, що постають при дослідженні старообрядництва, є визначення меж цього явища. З самого початку свого існування старообрядництво не було єдиним, причому старообрядці різних напрямів (так званих «толків» та «згод») заперечували православність один одного, вважаючи істиною Церквою лише власну згоду [21]. При цьому, як зазначає Є. І. Арінін, відсутні об'єктивні «індикатори», «атрибути старообрядництва». Зокрема, окремі елементи дониконівської обрядовості не можуть вважатися такими, адже вони присутні в різних маргінальних общинах, які належать до «пануючої церкви» [2, с. 141]. Немає чітких критеріїв, за якими можна визначати приналежність людини чи певної групи віруючих до старообрядництва. При цьому, теоретично сформульоване старообрядницькою елітою світосприйняття, побутові уявлення, норми та практики старовірів, суспільні зв'язки різних рівнів можуть вступати

© Єремєєв П. В., 2016

у протиріччя. Все це дає підстави для дуже різних визначень меж того конгломерату різноманітних релігійних напрямів, котрі традиційно об'єднують поняттям «старообрядництво».

У даному дослідженні здійснена спроба з'ясувати, яким чином російські науковці та публіцисти XVIII – початку XX ст. конструювали межі такого складного суспільно-релігійного феномену, як «старообрядництво», в якій мірі внутрішня логіка та зміни наукових ідей та методів, суспільна та конфесійна ангажованість авторів впливали на вирішення ними даної проблеми та як взаємодіяли ці фактори?

В узагальнюючих працях з історіографії старообрядництва традиційним став поділ проведених у Російській імперії досліджень «старої віри» на відомчі, місіонерські, демократичні та старообрядницькі [3; 11; 13; 20]. В основі даної класифікації – відмінності в суспільно-політичних і релігійних поглядах авторів, що мали істотний вплив на зміст їхніх концепцій.

Першими дослідниками «старої віри» стали представники РПЦ, які вивчали старообрядництво в контексті критики «старої віри» та боротьби із нею. Хоча полемічні праці антистарообрядницького спрямування розповсюдилися вже у другій половині XVII ст. [4], формування церковної історіографії старообрядництва як дослідницького напрямку традиційно пов'язують із появою в 1709 р. праці митр. Дмитра Ростовського «Розыск о раскольнической брынской вере» [20]. Серед іншого, Дмитро Ростовський спробував висвітлити внутрішню структуру релігійної опозиції в Росії [8, с. 588–610]. У подальшому антистарообрядницькі полемісти (прот. Андрій Журавльов, митр. Макарій Булгаков та інші) уточнювали та доповнювали відомості щодо розподілу старообрядництва та толки та згоди [1, с. 1–73; 15, с. 260–358].

Слід зазначити, що помічена сучасними дослідниками історіографії старообрядництва конфесійна ангажованість представників РПЦ [13, с. 19–24] мала певний вплив і на висвітлення в їхніх працях внутрішньої структури старообрядництва. У роботах православних полемістів робився особливий акцент на багаточисельності та роздробленості старообрядницьких згод. Наприклад, у журналі Санкт-Петербурзької духовної академії «Христианское чтение» при характеристиці життя у стародубських старообрядницьких слободах зазначалося: «Среди лужковцев [один з напрямів старообрядництва – П. Є.] имеются «пунные» раскольники, получившие своё название от сарая, куда

в былые времена сходились они для молитвы; есть и зелёные, посещающие моленную, на которой установлена зелёная крыша; живут раскольники так называемой «старой моленной» и множество других... Одна секта гнушается другой сектою, не обществует с ней ни в чём, не ест и не пьёт вместе, не сходится на общей молитве; каждый толк, таким образом, ненавидит и презирает друг друга, и каждый называет другого не иначе, как вероотступником» [7, с. 172]. Можна погодитися із сучасним дослідником старообрядництва М. О. Шаховим, що подібна акцентуація була полемічним прийомом [21]. Вона мала показати старообрядництво як «царство, що розділилося саме в собі» (Мф., 12:25), продемонструвати, що старовіри відпали від благодаті Святого Духа.

При цьому, як правило, у церковній історіографії не проводилося чіткої межі між старообрядництвом та іншими напрямками російської релігійної опозиції. Це також мало полемічне значення. Адже такі сектантські напрямки, як хлистіцтво, скопецтво, були настільки віддалені від православного вчення, що їхня інтелектуальна критика з позицій східної ортодоксії була досить простою. Відповідно, «прив'язуючи» старообрядництво до інших напрямків сектантства (єретичність яких була очевидною), представники РПЦ отримували можливість для додаткової критики «старої віри».

У середині XIX ст. починає розвиватися так званий «відомчий» напрямок вивчення «старої віри» – з'являються наукові праці, створені чиновниками, які за службовим обов'язком займалися боротьбою із релігійним дисидентством.

В 1853 р. чиновник з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ І. П. Ліпранді склав «Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект как в религиозном, так и в политическом их значении; с некоторыми по сему предмету примечаниями». Автор класифікував розкольницькі угруповання відповідно до їхньої політичної небезпеки [14, с. 99–100]. Він відмежовував старообрядців від представників раціоналістичного та містичного сектантства [14, с. 139]. При цьому, вказуючи на наявність великої кількості напрямів старообрядництва, І. П. Ліпранді, на відміну від антистарообрядницьких полемістів XVIII–XIX ст., не абсолютизував їхньої розмежованості. Зокрема, безпопівщину він характеризував як «конфедеративно-релігійну республіку», вказував на вплив, який мають фєдосївці на деякі більш дрібні напрями старообрядництва [14, с. 106–107]. Можливо, тут позначилася

характерна для чиновницького дискурсу середини 1850-х рр. переконаність у політичній неблагонадійності релігійних інакодумців: суттєвою загрозою для державного ладу могла бути лише сконсолідована релігійна опозиція, а не сукупність маргінальних общин.

Державний чиновник П. І. Мельников (більш відомий як письменник Андрій Печерський) у роботі «Письма о расколе» (1862 р.) піддав критиці розповсюджене в працях антистарообрядницьких полемістів перебільшення різномірності та розпорошеності старообрядництва [16, с. 213]. При цьому, на відміну від представників церковної історіографії, П. І. Мельников чітко розмежував старообрядництво та сектантство, пишучи з цього приводу: «Сектаторы – не раскольники и не имеют ничего общего с раскольниками. Только одно невежество наше ставит их в одну группу с раскольниками. В простом народе, который собственные дела если не постигает ясно, то всегда чует верно, ни духоборцы, ни молоканы, ни хлысты, ни скопцы и им подобные не считаются и не называются «раскольниками». Эти темные, по выражению самого народа, секты, о которых многое еще не разъяснено, существуют у нас совершенными особняками; не только православные, но и самые раскольники дичатся последователей этих сект, питают к ним какое-то отвращение и даже суеверный страх, весьма близкий к страху черта или ведьмы, считают их какими-то загадочными кудесниками, плюют и крестятся при одном упоминании об них» [16, с. 242–243].

Важко сказати, чим була зумовлена позиція П. І. Мельникова. Можливо, його акцент на розмежованості старообрядництва та староросійського сектантства пов'язаний із досить глибоким знайомством зі старообрядницьким віровченням. На рівні теоретично сформульованого старообрядницькою елітою віровчення, більшість напрямків старообрядництва дійсно досить далеко відстоять від староросійського сектантства. Так само, критика П. І. Мельниковим перебільшених уявлень місіонерів РПЦ про ступень розмежованості старообрядництва почасти була справедливою. Проте варту враховувати, що певні «точки перетину» між сектантством та старообрядництвом мали місце, особливо, на рівні побутового світосприйняття (на це, зокрема, вказують сучасні дослідники О. О. Панченко, О. Еткінд) [18, с. 131, 243; 23, с. 33]. Що ж стосується внутрішньої диференціації старообрядництва, на низовому рівні розподіли всередині вже існуючих напрямів «старої віри» часто стосувалися найдрібніших з точки зору стороннього спостерігача елементів культу. Утім,

П. І. Мельников робить акцент на інших аспектах старообрядництва. Можливо, це було простою реакцією на місіонерський дискурс, в якому межа старообрядництва та староросійського сектантства дійсно була надто розпливчастою, а рівень внутрішньої диференціації «старої віри» перебільшувався. Проте слід зазначити, що, як буде показано нижче, позицію з даного питання, дуже схожу на запропоновану П. І. Мельниковим, демонстрували старообрядницькі апологети: вони також намагалися різко відмежуватися від сектантства, і як правило, виступали проти абсолютизації відцентрових тенденцій у «старій вірі». Можна припустити, що позиція П. І. Мельникова, в якійсь мірі, була зумовлена певними симпатіями до старообрядництва, що з'явилася у його пізніх роботах (на що звертали увагу вже місіонери другої половини ХІХ ст., і що підтверджує, щоправда, з іншими конотаціями, сучасний дослідник В. Боченков) [5, с. 282–285; 17, с. 489–503].

У другій половині ХІХ ст. починається розвиток так званого «демократичного» напрямку дослідження «старої віри». Його витoki, як правило, бачать у присвячених старообрядництву роботах Афанасія Шапова. Їхня головна новизна полягала в утвердженні погляду на старообрядництво як на вираз народного протесту проти посилення державної влади, централізації, соціально економічних утисків, кріпацтва тощо [22, с. I-II] (хоча, як доводить О. А. Вішленкова, зародки деяких із цих ідей містяться у працях чиновників МВС) [6]. Теза про церковно-громадянський демократизм розколу та його соціальну сутність вплинула і на розуміння А. П. Шаповим характеру внутрішнього розподілу старообрядництва на окремі напрями. Автор зазначав: «Общность главного первоначального стремления раскола – церковно-гражданского демократизма, была существенною причиною живучести и постоянного развития раскола в одну упорную русскую демократически-старообрядческую общину» [22, с. 264]. А. П. Шапов наводив приклади взаємодії між різними старообрядницькими згодами, пояснюючи це спільною для всіх старообрядницьких толків неприязню до влади та демократичним духом [22, с. 287–289].

На межі ХІХ–ХХ ст. історію та сучасний стан релігійного дисидентства активно вивчав революціонер-народник О. С. Пругавін. У роботі «Раскол внизу и раскол вверх. Очерки современного сектантства» дослідник вказував на поступове посилення раціоналістичних тенденцій у безпопівстві [19, с. 21]. При цьому, акцент на цих дійсно помітних у безпопівстві тенденціях грав для

О. С. Пругавіна важливу пропагандистську роль. Народники плекали надії долучити релігійних дисидентів Росії до революційної боротьби, бачили в них вираз народного протесту проти самодержавства [23]. Вказуючи на поширення раціоналізму серед безпопівців, О. С. Пругавін таким чином показував їх як групу, що поступово за своїми ідеями наближається до російських революціонерів.

Проблема структури та меж старообрядницької спільноти підіймалася також в роботах старообрядницьких авторів початку ХХ ст. Після указу про віротерпимість 1905 р. серед представників старообрядницької інтелігенції посилюється відчуття своєї історичної єдності. І хоча консервативні кола у старообрядницьких згодах протистояли цьому процесу, ліберальна частина старообрядницьких авторів у цей час перейшла від «згодоцентризму» до «старообрядоцентризму», описуючи старообрядництво як єдине явище [11]. Так, старообрядець А. Т. Кузнецов у 1912 р. писав: «Старообрядцам всех согласий пора бы бросить вековую борьбу, каковая ведётся и поныне, протянуть один другому руку помощи и обоюдно разобраться со всеми вопросами, разъединяющими нас» [12, с. 89].

Ідеї єдності старообрядництва простежуються і в працях старообрядницького полеміста І. А. Кирилова. Зокрема, у своїй брошурі «Статистика старообрядництва» (1913 р.) він пише: «старообрядчество [саме старообрядництво, а не тільки Білокриницька згода, до якої належав автор – П. Є.] на наших глазах превращается в правильно организованную религиозную корпорацию» [10, с. 25]. Ці ж ідеї І. А. Кирилов висловлював і пізніше. У 1918 р. у статті, надрукованій у старообрядницькому журналі «Голос Церкви», він стверджував: «При всей глубине своих догматических разномыслий, о которых мы здесь говорить не будем, старообрядчество едино в своих житейских выводах, в своей повседневной жизни, по отношению к внешней жизни, получившей явное языческое направление, все старообрядческие согласия являются целым, инородным телом; пред всеми старообрядческими согласиями переживаемое нами время ставит однородные задачи, представляет одни и те же соблазны и преткновения» [9, с. 54–66].

Одночасно, поширюючи свої симпатії на все старовір'я, І. А. Кирилов прагнув чітко встановити його межі. Він різко виступив проти включення єдиновірців у поняття «старообрядництво», пишучи з цього приводу: «Единоверие – это церковь, официально зависимая от

господствующей, но содержащая древние обряды; но следует отметить, что огромная масса крестьянства, особенно в поволжских губерниях, принадлежа к официальной церкви, держатся старого обряда, и таким образом граница между единоверием и официальным православием настолько извилиста, что её лучше мыслить в виде постепенно переходящего оттенка; и если причислить единоверие, само по себе, по паспортной статистике, весьма малочисленное, к староверию, то получится слияние, после которого будет совершенно невозможно установить границы старообрядчества» [10, с. 5].

На нашу думку, цей висновок є поємічно загостреним. Безумовно, є вагомі підстави говорити про розмитість меж єдиновір'я та новообрядництва, але на рівні повсякденних практик не менш розмитими були і кордони між єдиновірством та релігійними групами, які І. А. Кирилов відносив до старообрядництва. Вказуючи на взаємопроникнення «ніконіанства» та єдиновірництва, старообрядницький публіцист тим самим таврував останнє, адже новообрядництво, з точки зору старовіра, було ересью. Так само, автор, слідом за П. І. Мельниковим, різко розмежував старообрядництво та староруське сектантство, вказуючи: «Староверы и сектанты – два совершенно изолированных друг от друга мира, которые находятся на несравненно большем друг от друга отдалении, чем староверие и официальная в России церковь» [10, с. 4–5]. Очевидно, що поширюючи свої симпатії на все старовір'я, І. А. Кирилов, як представник одного з найбільш поміркованих його напрямків (Білокриницької згоди), прагнув відмежуватися від тих релігійних груп, які по своїй догматиці відстояли від попівщини значно далі, ніж РПЦ.

Таким чином, проблема внутрішніх та зовнішніх меж старообрядництва неодноразово підіймалася у дослідженнях старообрядництва XVIII – початку XX ст. При цьому, варіанти її вирішення різними авторами суттєво відрізнялися. Великий вплив на дослідників старообрядництва мала їхня суспільно-політична та конфесійна позиція. Акцентуючи увагу на розпорошеності або єдності старообрядництва (а в емпіричному матеріалі можна було знайти свідчення і того, й іншого), символічно «зв'язуючи» або розділяючи старообрядництво з тими чи іншими релігійними групами, дослідники, що дотримувались різних світоглядних позицій, свідомо чи несвідомо намагалися представити старообрядництво у тому світлі, яке було вигідне для захисту їхніх переконань.

1. Андрей (Журавлѣв), прот. Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах : в 4 ч. / прот. Андрей (Журавлѣв). – СПб., 1855. – Ч. 2.
2. Аринин Е. И. Религиоведческая методология перед вызовом старообрядческой идентичности / Е. И. Аринин // «А мне глаголати не леностно...»: раскол и старообрядчество в современной рефлексии : сборник научных трудов / сост. и науч. ред. И. А. Едошина. – Кострома, 2012. – С. 141–146.
3. Архипова Е. А. Экономический социум старообрядцев в дискурсах второй половины XIX – начала XX в. / Е. А. Архипова // Проблемы российской историографии середины XIX – начала XXI в. : сб. труд. молодых ученых. – М ; СПб., 2012. – С. 7–76.
4. Белянкин Ю. С. Церковь и государство в полемике со старообрядцами во второй половине XVII в. (на примере деятельности Московского Печатного двора) : автореф. дис... канд. ист. наук / Ю. С. Белянкин. – М., 2012.
5. Боченков В. В. П. И. Мельников (Андрей Печерский): Мировоззрение, творчество, старообрядчество / В. В. Боченков. – Ржев, 2008.
6. Вишленкова Е. А. Проблема церковного раскола в трудах А. П. Щапова : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 1991.
7. Главнейшие центры современного раскола // Христианское чтение. – 1890. Ч. 1. – С. 159–173.
8. Димитрий Ростовский (Туптало), митр. Розыск о раскольнической брынской вере / митр Дмитрий Ростовский. – 5-е изд. – М., 1855.
9. Кириллов И. А. Старообрядчество и современные старообрядцы / И. А. Кириллов // Голос Церкви. – 1918. – № 2. – С. 54–66.
10. Кириллов И. А. Статистика старообрядчества / И. А. Кириллов. – М., 1913.
11. Костров А. В. Развитие концепции старообрядчества в официально-церковном и старообрядческом направлениях отечественной историографии во второй половине XIX – начала XX вв. : автореф. дис... канд. ист. наук / А. В. Костров. – Иркутск, 2004.
12. Кузнецов А. Т. Мои впечатления от Единоверческого Съезда в Санкт-Петербурге / А. Т. Кузнецов // Златоструй: Старообрядческий ежемесячный иллюстрированный журнал духовно-поучительного и просветительного чтения. – 1912. – № 7. – С. 86–89.

13. Кузоро К. А. Церковная историография старообрядчества: возникновение и эволюция (вторая половина XVII – начало XX вв.) : автореф. дис... канд. ист. наук / К. А. Кузоро. – Томск, 2009.
14. Липранди И. П. Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект как в религиозном, так и в политическом их значении; с некоторыми по сему предмету примечаниями / И. П. Липранди // Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиевы. – Лондон, 1861. – Вып. 2. – С. 93–169.
15. Макарий (Булгаков), митр. История русского раскола, известного под именем старообрядчества / митр. Макарий (Булгаков). – 3-е изд. – СПб., 1889.
16. Мельников П. И. Письма о расколе / П. И. Мельников // Собр. соч. – М., 1963. – Т. 6. – С. 193–252.
17. Мнение покойного Платона, архиепископа Костромского, о предложениях Комиссии для всестороннего обсуждения и разработки Высочайше утверждённых 16 августа 1884 года предначертаний Особого временного комитета по делам о раскольниках // Странник. – 1894. – Февраль. – С. 489–503.
18. Панченко А. А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект / А. А. Панченко. – 2-е изд. – М., 2004.
19. Пругавин А. С. Раскол внизу и раскол вверх: Очерки современного сектантства / А. С. Пругавин. – СПб., 1882.
20. Пушкарев С. Г. Историография старообрядчества / С. Г. Пушкарев // Журнал Московской Патриархии. – 1998. № 5-7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://starajavera.narod.ru> (дата звернення – 10.11.2014).
21. Шахов М. О. Философские аспекты староверия / М. О. Шахов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://starajavera.narod.ru> (дата звернення – 07.08.2009).
22. Щапов А. П. Русский раскол старообрядчества / А. П. Щапов. – Казань, 1859.
23. Эткинд А. Хлыст (Секты, литература и революция) / А. Эткинд. – М., 1998.

Еремеев П. Конструирование границ старообрядчества в российской научной литературе и публицистике XVIII – начала XX вв.

Статья посвящена процессу конструирования границ старообрядчества в российской научной литературе и публицистике XVIII – начала XX вв. Показано, что отсутствие внутреннего единства старообрядчества, а также нехватка объективных критериев определения принадлежности определённой группы верующих к «старой вере», создавали возможность для очень разного описания границ такого явления, как старообрядчество. Общественно-политическая и конфессиональная ангажированность российских авторов XVIII – начала XX вв. играла решающую роль при рассмотрении ими данного вопроса. Включая в понятие «старообрядчество» одни религиозные группы и не включая другие, исследователи различных общественно-политических и конфессиональных взглядов сознательно или несознательно стремились представить старообрядчество в том виде, который был выгоден для защиты их убеждений.

Ключевые слова: старообрядчество, сектантство, единоверие, научная литература, публицистика, понятие, границы.

Yeremieiev Pavlo. The Construction of Old Belief's Borders in the Russian Scientific Literature and Publicism of the 18th – Early 20th Century

The article is devoted to the process of the construction of Old Belief's borders in the Russian scientific literature and publicism of the 18th – early 20th century. It is shown that the absence of the Old Belief's unity and the lack of the objective criterions of some religion group's belonging to the Old Belief determined the opportunities for the very different borders definition of the Old Belief. Social-political and confessional involvement of Russian authors of the 18th – early 20th century was crucial to their dealing with this problem. Counting or discounting some religion groups in the denotation "Old Belief" they consciously or unconsciously tried to show the Old Belief to advantage for their convictions' apology.

Keywords: Old Belief, sectarianism, Edinoverie, scientific literature, publicism, denotation, borders.